
Prof. Dr Ir W. Schermerhorn
Idealen in 1945 en realisaties.

Prof. Dr. Ir. W. Schermerhorn werd op 17 december 1894 geboren in de Schermer. Was assistent voor het Landmeten, Waterpassen en Geodesie aan de TH te Delft en van 1926-1945 hoogleraar aan de TH in het zelfde vak. Bezocht voor 1940 o.a. China, Amerika, West-Indië, Venezuela en Indonesië.

In 1941 lid van het Vaderlandsch Comité, van 3 mei 1942 tot Kerstmis 1943 gijzelaar in Gestel en van oktober 1942 : hoofdvertrouwensman van de gijzelaars in het kamp. Na vrijlating uit het kamp tot mei 1945 ondergedoken te Amsterdam, o.a. redactielid van Je Maintiendrai. Premier van 24 juni 1945 - 3 juli 1946.

Voorzitter van de Commissie-Generaal voor Nederlandsch-Indië van september 1946 tot 15 november 1947. In 1948 lid van de Tweede Kamer voor de PvdA. Van 1951 tot 1965 lid van de Eerste Kamer. Sticht in 1951 het Internationaal Trainingscentrum voor Luchtkartering te Delft. Vrijwel alle landmeetkundige instellingen in Azië zijn bezet door vroegere studenten van Schermerhorns Internationaal Trainingscentrum voor Luchtkartering.

Schermerhorn is de laatste tijd weer wat meer in de publiciteit gekomen: als "grand old man" op het kongres van de Partij van de Arbeid; in interviews o.a. met Bibeb (Vrij Nederland, 30-1-1968); en in de stoel bij Mies Bouman (3-2-1968).

Vooraf in de jaren 1946-1948 was er zeer veel kritiek op prof. Schermerhorn. Trouw (januari 1948) noemde hem "de belichaming van het wanbeleid inzake Indië".

Om een indruk te geven van de persoon Schermerhorn twee citaten uit een interview met prof. Schermerhorn van Igor Cornelissen in het jubileumnummer van Vrij Nederland (28-8-1965):

"Hoe is u in 1945 als minister-president in de 'grote landspolitiek' terechtgekomen? Is het waar, dat u eerst geweigerd hebt?"

"Een echte partijman ben ik voor de oorlog nooit geweest. Ik had wel grote maatschappelijke belangstelling, was lid van de Vrijzinnig Democratische Bond en sprak wel eens op vergaderingen, meestal over agrarische onderwerpen. Het is eigenlijk bij ongeluk gekomen dat ik premier werd; je zou kunnen zeggen dat het de schuld was van Goudriaan, die heeft me gestrikt voor EDD (Eenheid door Democratie) waar ik voorzitter van werd. Op die manier, en later in de oorlog, ook door het gijzelaarskamp waar ik een beetje naar voren kwam, is het gegaan. Het klopt wel dat ik liever niet wilde. Ik ben nog naar een hartspecialist gegaan, want ik had in de oorlog al last van mijn hart gehad. Ik ben nooit erg happig erop geweest, en ik wist: wie in deze put springt, is een verloren man. Dat heb ik nog tegen de oude koningin gezegd: ik zal maar niet zeggen wat ze terug zei. Maar het is allemaal nogal meegevallen. De Indonesische tijd na het jaar premierschap was beroerder."

"Direct nadat u uit de Commissie-Generaal bent gegaan, hebt u in oktober 1947 een reis gemaakt naar Amerika. Had de reis een politieke betekenis?"

"Nee, die had geen politieke betekenis. Men heeft mij daar in Amerika een professoraat aangeboden, maar mijn weigering, waarvan ik nooit spijt heb gehad, had wel een politieke betekenis. Ik gunde ze hier in

Nederland niet het gevoel dat ik de benen had genomen. Ik had het gevoel dat ik ook hier nog wel aan de kost zou kunnen komen."

Over de idealen die het eerste naoorlogse kabinet (24-6-1945 tot 3-7-1946) bezielde en wat daarvan uiteindelijk terecht is gekomen (en nog kan komen), sprak prof. Schermerhorn eind vorig jaar in een tweetal colleges voor Delftse studenten. De Nederlandse Radio Unie zond daarvan op 17 november 1967 het laatste deel uit, voorafgegaan door een samenvatting van het eerste. Hieronder achtereenvolgens de door de NRU gemaakte samenvatting en het laatste deel van de lezing, waarvan het door ons van de geluidsband afgeschreven concept door prof. Schermerhorn op ondergeschikte punten wat is bijgeschaafd, niet herschreven: "de lezer mag geen strenge eisen aan mijn taalgebruik stellen". (Ter vervolmaking is nog een summier literatuurlijstje opgenomen.)

Wij danken prof. Schermerhorn en de NRU voor de verleende medewerking en de toestemming tot publikatie en de Groningse RONO-studio voor de zo vriendelijk gegeven technische hulp.

(jpp)

Prof. Schermerhorn is nu 73 jaar. Hij is bekend geworden als geleerde op het gebied van de luchtkartering, maar bij het grote publiek vooral als minister-president van het eerste naoorlogse kabinet. Op 31 oktober en 7 november 1967 vertelde hij in twee colleges voor Delftse studenten welke idealen hij in 1945 koesterde en wat daarvan in de praktijk terecht kwam. Hij greep echter eerst terug naar de jaren '30.

De politiek democratie functioneerde maar matig. Het geweldige werkloosheidsvraagstuk kon men niet oplossen. Het socialistische Plan van de Arbeid werd van de tafel geveegd. Tot op de huidige dag is het parlementaire leven in Nederland onmachtig de werkelijk grote vraagstukken op te lossen, doordat altijd een duidelijke meerderheid ontbreekt. In de crisis-jaren raakte de samenleving onmenselijk: gemeenschap raakte in diskrediet, massa en collectiviteit stelde zich er voor in de plaats. Om met Banning te spreken: "De waarde van het waarachtig menszijn is ons ontvallen."

Natuurlijk vielen er nog wel gunstiger verschijnselen te signaleren, zoals het werklozenwerk van de Barchem-beweging en de Woudschoten-conferenties om vakbeweging en onderneming dichter bij elkaar te brengen. Daar werd voor het eerst het begrip personalisme gehanteerd.

Het personalisme gaat er van uit dat ieder mens door een persoonsgemeenschap gedragen hoort te worden. Zo'n gemeenschap rijkt verder dan een willekeurige gemeenschap, die op een zakelijk doel gericht is, als b.v. het bedrijf waar men werkt; een persoonsgemeenschap wekt de beste krachten die in de mens aanwezig zijn, bevrijdt hem van hard egoïsme en vereenzaming. Voor zover er in de politiek een gevoel van saamhorigheid bestond, werd het gevoed door angst, door protest. De Vereniging Eenheid door Democratie was zo'n protestbeweging die stampvolle zalen trok. Ze bracht voornamelijk mensen uit linkse democratische partijen tot elkaar in hun afwijzing van de dreigende dictatuur. De rechtse confessionele partijen zaten nog volstrekt gevangen in hun ideologie van het isolement.

Eenheid door Democratie kon uit die kring maar een paar sprekers betrekken. De SDAP was de eerste partij die zich van een verengende ideologie wilde losmaken, In die kringen werd toen ook het besef wakker dat de conferentietafel de voorkeur verdiende boven de staking. Daarmee preludeerde ze op de latere Stichting van de Arbeid. Maar de ontideologisering had bij de confessionele partijen nog geen schijn van kans, al waren er wel figuren die met de ketenen rammelden.

Toen de oorlog over ons land kwam heerste er zelfgenoegzaamheid bij de maatschappelijke bovenlaag en lauwheid bij de brede massa. De bewuste oppositie tegen de bestaande politieke verhoudingen was maar vrij beperkt. Tijdens de Bezetting boekte de Nederlandse Unie van de Quay, Linthorst Homan en Enthoven aanvankelijk groot succes. Naar de mening van Prof. Schermerhorn is het een geluk geweest voor die leiding en de leden, dat de Unie door de Duitsers is kapot gemaakt. De mensen werden lid om aan hun anti-duitsse gevoelens lucht te geven, of tot uitdrukking te brengen dat zij genoeg hadden van het zieke, vooroorlogse stelsel. Maar de afwijzing van de parlementaire democratie door de Unie als zodanig, was gevaarlijk, omdat daarin de suggestie besloten lag dat de Duitsers het wel beter zouden doen.

Na de opheffing van de Nederlandse Unie is er veel over de toekomst van ons land gediscussieerd, in de illegale bladen maar ook daarbuiten. Een centrum van bezinning was het gijzelaarskamp St. Michielsgestel. Met name zijn daar heldere gedachten geformuleerd over een rechtsorde van de arbeid, die na de oorlog zou moeten heersen. In het kamp werd o.l.v. Banning ook de grondslag gelegd voor de Nederlandse Volksbeweging. Deze NVB trad onmiddellijk na de Bevrijding in de volle openbaarheid. Ze was uitdrukkelijk niet bedoeld als een nieuwe politieke partij. Haar doel lag achter en boven de politiek. Ze stelde zich een sociaal-pedagogische taak, ze riep op tot gemeenschappelijke arbeid. Tot vernieuwing van het volksleven, tot geordend sociaal-economisch bestel. Ze gaf een schets van een nieuwe staatsgemeenschap, pleitte voor formele medezeggenschap in bedrijf en cultuur. Kortom, ze beleed een personalistisch socialisme.

De Nederlandsche Volksbeweging was een kristallisatiepunt van vernieuwingswil op alle gebied. Ze had grote aanhang, toch is ze vrij snel weggezonden. Velen zijn terecht gekomen in de Partij van de Arbeid, anderen zochten de vertrouwde burchten van de confessionele partijen en weer anderen trokken zich teleurgesteld terug, juist omdat het niet gelukt was boven de politiek uit te stijgen. Aan een fundamentele vernieuwing bleek ons volk nog niet toe te zijn. Toch presenteerde het eerste kabinet na de Bevrijding zich nog als het kabinet voor "Herstel en Vernieuwing", maar toen zaten we nog midden in de golf van grote verwachtingen.

"Inmiddels, dwars over dit alles heen, kwam in juni het kabinet voor Herstel en Vernieuwing tot stand, gevormd door Drees en ondergetekende. Dat, daar wil ik niet op ingaan, op de wijze waarop het ontstaan is, daar is ook ruimschoots literatuur over. Het was niet een nationaal kabinet, wat het eigenlijk had moeten zijn volgens de opdracht van de koningin. Er waren er dus ook die op het standpunt stonden, dat toen de AR en de CPN niet meededen, wij onze opdracht hadden behoren terug te geven.

Maar dat is op goede gronden niet gebeurd. Welk overleg daarover gepleegd is, dat gaat u niks aan.

En dan is voor mij de enige vraag, op welke vlakken is nu datgene wat wij in de Volksbeweging als ideaal gesteld hebben, terug te vinden in het programma van dat kabinet. Er staat in dat programma, in die grote programrede die ik op 27 juni van '45 gehouden heb, een heleboel, dat betrekking heeft op wat ik toen noemde het "puin ruimen", op het bestrijden van de onbeschrijflijke chaos, waarin Nederland zich toen bevond. Ik zal daar vandaag geen bijzondere aandacht aan geven, in het algemeen aan die puinruimerij niet, maar ik wil toch wel een klein zinnetje voorlezen uit deze rede: "Veel moeilijker schijnt het te zijn te beseffen, dat wij allen op een of andere wijze ons aandeel daarin zullen moeten dragen en dat de term gelijkmatige verdeling van de armoede in ons volk helaas een bittere werkelijkheid is en betekent dat ieder zich wat moet ontzeggen, daarbij de rijksten het meest doch helaas ook alle anderen. De regering zal er alles op zetten het Nederlandsche volk te doordringen van het besef, dat onze arbeidskracht vrijwel het enige is dat ons gelaten werd, en deze zelfs nog lang niet in de mate als voor de oorlog. Werkelijke welvaart voor iedereen kunnen we alleen maar opbouwen op de grondslag van het herstel van ons productievermogen, d.w.z. door arbeid. Zolang wij daar ook in de praktijk van ons leven geen ernst mee maken, blijven wij een volk van arme mensen".

Dames en heren, dat is een waarheid die ook vandaag nog geldt. Jazeker, nou kun je wel zeggen wij zijn geen arme mensen meer, maar als we niet armer willen worden dan we zijn, dan blijft die arbeid en de noodzaak daarvoor nog altijd van kracht. Dat was eigenlijk een stuk van de algemene geest achter het geheel van deze rede. En ik wil me dan nu beperken tot het maken van enkele opmerkingen over een paar zaken: culturele problematiek, sociale zaken en de rechtsorde van de arbeid, een paar opmerkingen maar over de rol van Indonesië en dan de voorlichting en de politieke verhoudingen.

De culturele zaken stonden in dit programma, even als in dat van de NVB, natuurlijk onder het hoofd van: "Ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid", opdat het een personalistisch beleid zou zijn. Dit werd a.h.w. gewaarborgd door de figuur van prof. Van der Leeuw, die in dat eerste jaar onze politiek op cultureel gebied geleid heeft en gemaakt heeft in beginsel tot wat het later geworden is, met alle ups en downs die er later in zaten.

De persoonlijkheidsontwikkeling van de jonge mens als geheel, opvoeding en onderwijs als één geheel en niet gescheiden, de opvoeding tot verantwoordelijkheidsbesef en gemeenschap, dat alles stond bij Van der Leeuw voorop. Niet alleen in de scholen, hij is de man, die ook het directoraat voor de Vorming buiten Schoolverband in het leven geroepen heeft en dat andere, dat van de grond af aan opgebouwd moest worden: het directoraat-generaal voor de Kunst. Drie direkties had hij, met aan het hoofd drie voortreffelijke mensen. Maar toen na '46 Gielen minister werd, is die met spoed begonnen om het af te breken.

Het directoraat voor de Vorming buiten Schoolverband, dat werd eigenlijk helemaal in de grond geboord en de kunsten kwamen er ook niet zo best af. Toch heeft dat idee doorgewerkt.

De Mammoet-wet en alles wat er aan vast zit dat durf ik te zeggen is in zoverre ook een kind van dezelfde geest. Daar vindt u wat opvoeding en onderwijs betreft terug, wat indertijd de Volksbeweging en daarna Van der Leeuw vooropgesteld heeft.

Dan een paar opmerkingen over het departement van Sociale Zaken, dat in handen kwam van Drees, die daar volkomen zijn stempel op heeft gedrukt en dat er is gebleven, ik zou bijna zeggen, tot op de dag van vandaag. Ook in het programma van de Stichting van de Arbeid was voortzetting van de politiek van de bezettingstijd op sociaal gebied aanvaard. In dat program van de Stichting wordt voor de regeling op het gebied van de arbeid nauw contact van de overheid met de samenwerkende organisaties van het bedrijfsleven voorgeschreven, dat zijn dus owel de vakcentrales als ook de werkgeversorganisaties. Hoe dat de vakbeweging eigenlijk vergaan is, dan ben ik toch geneigd om te zeggen, beter dan menigeen tijdens de bezetting gedacht heeft. De vakbonden hebben blijkbaar door

grote bekwaamheden van de leidende mensen uit die tijd, door hun houding tijdens de bezetting, vooral in hun leidende figuren een groot vertrouwen bij de arbeidersmassa weten te behouden, ook toen ze de overheid ten volle steunden in die voor een arbeider niet altijd duidelijk zichtbare maatregelen, die onaangename konsekwenties hadden. Weliswaar heeft de EVC, de Eenheidsvakcentrale, die kommunistisch gestimuleerd was, een paar maal op hinderlijke wijze geprobeerd de grote vakbeweging dwars te zitten, maar tenslotte heeft de Eenheidsvakcentrale het wagentje toch ook niet kunnen kruien, en is er in de loop van de tijden niet veel van over gebleven.

Over de sociale maatregelen in engere zin wil ik niet uitwijden. Het is de tijd van de noodmaatregelen ouderdomsvoorziening, waar de naam van Drees aan verbonden is, en het voortzetten van de sociale verzekering, het enorme werk van de tewerkstelling, de verzorging van de werkelozen in dat eerste jaar, die eenvoudig niet aan de slag konden, omdat de fabriek leeg gestolen was. U kunt er zich geen voorstelling van vormen, welke zorg hier Sociale Zaken samen met de vakbeweging verzet heeft.

Ik wil wel een paar dingen zeggen over wat wij bij de NVB dan ook noemden de rechtsorde van de arbeid. Dat gaat dus niet alleen over de loonregeling, het ontslagrecht, maar ook over dat fameuze artikel medezeggenschap. In de oproep van de Stichting van de Arbeid wordt gezegd dat medezeggenschap in het beheer van de onderneming niet gevraagd wordt en dat op die basis overeenstemming bereikt is en dat ze dat maar gelukkig vonden, omdat ze anders ruzie zouden hebben gekregen. Daar kwam het verhaal van Stikker op neer en ik geloof dat dat juist is. Maar tot op de dag van vandaag is dat een punt.

Ook in '45 is door de NVB gesteld dat medezeggenschap in het beheer eigenlijk niet in aanmerking kwam, dat wil dus zeggen de leiding van het bedrijf hoort in handen te blijven van de leiding zonder enige korrektie. Maar je kunt je wel afvragen waar de eis van een zekere medezeggenschap op berust, natuurlijk alleen op verantwoordelijkheid en dan neem ik drie vormen:

- a. verantwoordelijkheid tegenover zichzelf en zijn gezin;
- b. tegenover de levensgemeenschap van de werkers in een bepaalde

groep waar de mensen mee te maken hebben, dus de mensen met wie men werkt;

c. voor de doelgemeenschap, d.w.z. voor de onderneming en voor het algemeen belang.

Nu is het duidelijk dat om aan die drie verantwoordelijkheden te kunnen voldoen men dan ook de instrumenten moet hebben. Daarbij gaat het niet om de inbreng, het gaat niet om de vraag de een brengt kapitaal en de ander brengt arbeid in, dat is het punt niet. Het standpunt was dat medezeggenschap nooit zoals ik al zei, betekende mede-beslissen, maar mede-weten vòóruit - let op dat vòóruit i.v.m. recente gebeurtenissen in het nederlandse bedrijfsleven - en niet achterna, zoals het nou regel is.

Zo werd het in '45 gesteld. Wel, het beïnvloeden van beslissingen en controle op ieder vlak, dat is nog altijd een niet uitgevochten probleem. De Sociaal-Economische Raad en enkele van de grote produktieschappen functioneren goed, maar de pariteit die nagestreefd is in de vertegenwoordiging werkgevers - werknemers beschouw ik tot op de dag van vandaag als een vergissing. Wat te zeggen van produktieschappen waar mensen in het bestuur zitten die na tien jaar hun eerste opmerking nog moeten maken. Dit is geen fantasie, dit is een feit. En als er bekwame mensen van de vakbeweging in zitten dan worden ze er gauw uit gehaald en gaan ze "hogerop" en het produktieschap heeft het nakijken. Dat is de praktijk, dankzij het feit dat er meer arbeidersvertegenwoordigers in moeten zitten dan feitelijk beschikbaar zijn.

Dan wil ik nog een enkel ding zeggen over de voorlichting. Wij hebben een heel speciaal systeem van voorlichting gehad na de oorlog in '45, waar ik enorm veel verdriet aan beleefd heb. Dat is als ik mij vergist heb, de grootste geweest. Wij hadden een organisatie "Oog en Oor" en ik hield verhaaltjes die ik noemde "Radiopraatjes van de Brug". Met beide heb ik op een afschuwelijke manier twee monopolies beledigd, de ene van het parlement en de andere van de pers. Dat Oog en Oor had de bedoeling om met die ongelukkige communicatie die wij toen hadden, uit het land gegevens te verkrijgen en het standpunt van de regering over bepaalde zaken kenbaar te maken aan de mensen, dus een spreiding, dat mocht niet. Mijn verhalen Op de Brug, dat was natuurlijk helemaal een schandaal, dat was "regeringspropaganda". Ja, alsof een regering niet het recht zou hebben om af en toe aan de mensen direkt duidelijk te maken - en niet via een groep van partij politici-wat de drijfveren van de regering zijn. Ik vind ons land in dit opzicht nog altijd zielig. Als je vergelijkt de openheid die er in dit opzicht bestaat in Amerika, in Engeland en bij ons, dan zeg ik: wij zijn maar kleine mensen.

Goed. Indonesië heeft een enorme rol gespeeld. We zijn daarbij allemaal uitgegaan, op dat moment in '45, van de rede van de koningin in '42: "Ik weet dat geen politieke eenheid en verbondenheid kunnen blijven bestaan, die niet gedragen worden door een vrijwillige aanvaarding en de trouw van de overgrote meerderheid der burgerij".

Daar was de politiek van het na-oorlogse kabinet voor 100% op gebaseerd. Maar er stond nog een zinnetje en dat citeerde niemand: "Na een historische verbondenheid van eeuwen, waarin het tijdperk van koloniale verhouding reeds lang tot het verleden behoorde, stonden wij aan de vooravond van een samengaan op voet van gelijkheid, toen wij plotseling voor de huidige harde beproeving werden geplaatst".

Zet die twee zinnestelsels naast mekaar, dan heb je het beeld van de splitsing, van de grote tegenstelling die tot 1950, néén tot '62 in Nederland een rol gespeeld heeft. Het ene zinnestelsel was kennelijk van Van Mook en het andere was van een andere groep. Of Gerbrandy daar nou schuldig aan was, dat weet ik niet, maar ik heb wel een vermoeden.

Nu nog een enkel woord over de politieke vernieuwing. Wat wilde de Volksbeweging? Die heeft geloofd, dat na al hetgeen beleefd was voor en tijdens de oorlog de geestelijke opleving zou leiden tot politieke vernieuwing in die zin van personalistisch socialisme, gepaard met deconfessionalisering van de politiek. Wij waren ons bewust dat er tijd nodig was voor dit alles. Daarom hebben we direkt in juni '45 gezegd: de verkiezingen komen pas een jaar later. Dat was dus niet zo uitgesteld telkens, ~~maen~~ bewust: wij geven het volk een jaar om tot rust te komen - en niet omdat er een hele hoop grondslagen aan de technische kant kapot waren.

Ik heb u al gezegd dat er behalve de stichting van de Partij van de Arbeid niet veel gebeurd is. Het was dus al duidelijk dat dit een beetje een vergissing was. Maar ik zal nooit vergeten, dat op het moment, zo na de verkiezingen van mei '46 op die avond, toen zat ik voor de radio te luisteren, zoals je dan gewoonlijk doet en toen had ik er drie of vier gehoord, toen ben ik naar bed gegaan, toen wist ik wel waar Nederland aan toe was, toen wist ik dat het dus inderdaad mislukt was. Nou zijn er daarna veel theoriën losgekomen. ~~En~~ ervan is - en allemaal is er wel een stuk van waar - dat is de invloed van de herderlijke brief van de Rooms-Katholieken vlak voor de verkiezingen, die de mensen eenvoudig min of meer met een mandaat naar de stembus stuurde; andere zijde, in mijn partij zei ik had op de avond voor de verkiezingen een bijzondere scherpe rede gehouden tegen de staking in Rotterdam - ja daar hebben de communisten hun 10 zetels aan te danken. Nou dat zal ook wel niet helemaal waar wezen, maar iets misschien wel. Maar belangrijker is waarschijnlijk, dat de regeneratieve kracht in ons volk groter was dan ik toen gedacht had en met mij ook mensen als Banning.

Hebben wij ons nou vergist in het beginsel? Nee waarde toehoorders, wij hebben ons beslist niet vergist, alleen in het tijdstip, daarin hebben we ons grondig vergist. Alles gaat in dit land langzamer; we hebben Rusland later erkend dan de meeste andere landen, we hebben het Indonesische nationalisme herkend toen het bloed over de straat liep. En de verhouding tussen politiek en geloof aan de andere kant? Dat dit in een wat bredere laag in een juist verband herkend wordt is pas nu aan de gang. Dat was onze vergissing van '45. We hebben ons vergist in de mogelijkheid om op een ontwikkeling die onvermijdelijk is, vooruit te lopen. De stimulans van de oorlog en de bezetting zijn daarvoor onvoldoende geweest. Ook waarschijnlijk is dit alles gestimuleerd door de koppeling door ons van de deconfessionalisering aan een maatschappelijke hervorming in personalistisch-socialistische geest. Deze combinatie van factoren maken dat wij ons in de tijd vergist hebben. Het beginsel is echter niet fout.

En nu lees ik met een zeker genoegen in de 89 punten van de christelijke radicalen. Laten ze er het programma van de NVB nog maar eens naast leggen. Het is een jongere generatie, dus ze hebben het niet overgeschreven.

Maar de gedachtenwereld die daar uit spreekt en wat er nu in Nederland aan de gang is, ik weet het niet, ik reken nog niet op vandaag, ik heb nou eenmaal leergeld betaald indertijd - in elk opzicht - het kan wezen dat het nog 10, nog 15, nog 20 jaar duurt, maar komen doet het.
Het beginsel wàs juist en is juist."

Literatuur:

- W. Banning, De dag van morgen. Schets van een personalistisch socialisme, richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven (Amsterdam, 1945)
- W. Drees, Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet (Assen, 1958)
- Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek, dl. VA (Den Haag, 1950)
- Michel van der Plas, Mooie vrede, een documentaire over Nederland in de jaren 1945 - 1950 (Utrecht 1966)
- H.M. Ruitenbeek, Het ontstaan van de Partij van de Arbeid (diss. Amsterdam, 1955)
- W. Schermerhorn, Herstel en Vernieuwing. Rede uitgesproken voor den zender "Herrijzend Nederland" op 27 juni 1945 (Groningen 1945)
- C. Smit, Het akkoord van Linggadjati. Uit het dagboek van prof. dr. ir. W. Schermerhorn (Amsterdam enz. 1959)
- C. Smit, De liquidatie van een imperium. Nederland en Indonesië 1945 - 1962 (Amsterdam 1962).
-